

ilahiyat akademi

Sayı: 19, 2024, 181-200.

Issue: 19, 2024, 181-200.

Abdülkerim el-Kuşeyrî'nin *Tertîbü's-sülûk* Risâlesi Bağlamında Eğitim Yöntemlerinin İncelenmesi

Analyzing the Methods of Education in the Context of 'Abd al-Karîm al-Qushayrî's *Tartîb al-Sulûk* Treatise

Edibe Taş

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı

Dr., Directorate of Religious Affairs, Ankara/Türkiye

edibe_ere@hotmai.com | ORCID: [0000-0003-4957-1093](https://orcid.org/0000-0003-4957-1093) | ROR ID: [007x4cq57](https://ror.org/007x4cq57)

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Article Type

Araştırma Makalesi Research Article

Geliş Tarihi Date Received

23 Mart 2024 23 March 2024

Kabul Tarihi Date Accepted

20 Haziran 2024 20 June 2024

Yayın Tarihi Date Published

30 Haziran 2024 30 June 2024

İntihal Plagiarism

Bu makale, Turnitin yazılımı ile taranmıştır. This article has been scanned with Turnitin software. No plagiarism detected.

İntihal tespit edilmemiştir.

Etik Beyan Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Edibe Taş). It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Edibe Taş).

CC BY-NC 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır. Licensed under CC BY-NC 4.0 license.

Taş, Edibe. "Abdülkerim el-Kuşeyrî'nin *Tertîbü's-sülûk* Risâlesi Bağlamında Eğitim Yöntemlerinin İncelenmesi". *İlahiyat Akademi* 19 (Haziran 2024), 181-200.

DOI: [10.52886/ilak.1457596](https://doi.org/10.52886/ilak.1457596)

Taş, Edibe. "Analyzing the Methods of Education in the Context of 'Abd al-Karîm al-Qushayrî's *Tartîb al-Sulûk* Treatise". *Theological Academia* 19 (June 2024), 181-200. DOI: [10.52886/ilak.1457596](https://doi.org/10.52886/ilak.1457596)

Atıf/ Cite as

Öz¹

Tasavvuf düşüncesi, insanın manevi yolculuğunu anlamak ve yönlendirmek adına sistematik bir yöntem sunar. Abdülkerim el-Kuşeyrî'nin *Tertibü's-sülûk* adlı risâlesi bu yönde önemli bir kaynaktır. Tasavvuf eğitimi, insanın ruhsal ve manevi gelişimine odaklanırken, Kuşeyrî'nin eseri de bu gelişim sürecini anlamak ve pratiğe dökmek adına değerli bir rehberdir. Bu çalışmada, *Tertibü's-sülûk* risalesi üzerinden tasavvufî ve modern eğitim yöntemlerinin temelinde yatan ortak değer ve hedefleri incelenmekte ve her iki alandaki uygulamaların karşılaştırmalı bir analizi sunulmaktadır. Bu bağlamda eser incelendiğinde sülûk sürecinde sohbet, tedric, zikir ve yaşayarak öğrenme gibi yöntemlerin kullanıldığı ortaya konulmuştur. Tasavvufî eğitim sürecinde kullanılan yöntemler, geleneksel anlam ve uygulamaları kapsamında modern eğitim teknikleri ile önemli paralellikler göstermektedir. Bir durumun ilgili kişilere açık ve anlaşılır bir şekilde anlatılmasına dayanan anlatım ya da takrir, eğitimciler tarafından en çok tercih edilen geleneksel yöntemlerden birisi olarak görülmektedir. Anlatım/takrir yönteminin tasavvufî eğitimdeki karşılığı olan sohbet, bir müridin etrafında toplanarak onun düşünce ve uygulamalarını takip etme pratiğidir ve mürid-mürşid ilişkisine dayalı bir öğrenme sürecini ifade eder. Programlı öğretimin tasavvufî eğitimdeki karşılığı, tedric yöntemi olarak ifade edilebilir; her müridin öğrenme sürecinin oluşturulması, rehberlik altında adım adım ilerlemesi ve çeşitli zikir ödevleriyle bilgiyi içselleştirmesi ile öğretim gerçekleştirilir. Modern eğitim sistemindeki ödev ile benzerlik gösteren zikir, tasavvufî eğitimde öğrencinin öğrenme sürecini destekleyen ve tedric yöntemi içerisinde kullanılan bir uygulamadır. Zikir, anma ve hatırlama pratiği olarak bilginin kalıcı hale gelmesini ve içsel deneyim aracılığıyla öğrenmeyi sağlar. Tasavvufî eğitim sürecindeki yaşayarak öğrenme, modern eğitimdeki aktif öğrenmeye paralel bir yöntem olarak karşımıza çıkar; kişi kendi öğrenme süreçlerinin sorumluluğunu alır ve deneyimler aracılığıyla bilgiyi yapılandırır. Tasavvufî ve modern eğitimde kullanılan yöntemler karşılaştırmalı olarak incelendiğinde, bu yöntemlerin insanın bilişsel, ahlaki, duyuşsal, psikomotor vb. alanlarda bütünsel gelişimini sağlama açısından benzerlik gösterdiği görülmektedir. Bununla birlikte tasavvufî eğitimde insan-ı kâmil vafına erişmek, modern eğitimde ise kendini gerçekleştirme ihtiyacını karşılamak nihai amaç olarak görülmektedir. Tasavvufî yöntemler öğrencinin iç dünyasına odaklanır ve bilginin ötesinde bir farkındalık ve anlayış sağlar. Modern eğitimde bu yöntemlerin yeniden yorumlanması öğrenme süreçlerini daha interaktif ve birey merkezli hale getirmiştir. Sülûk sürecinde kullanılan yöntemler birbirini destekleyici ve tamamlayıcı niteliktedir. Mürid, yöntemlerin tamamında müride bir şekilde rehberlik eder; sohbet yönteminde müridin etkisi daha belirgindir. Ancak tedric, zikir ve yaşayarak öğrenme yöntemlerinde işin büyük kısmından müridin sorumlu olduğu görülmektedir. Tüm yöntemlerde müridin ciddi bir mücadele içine girdiği söylenebilir. Müridin yönlendirmesi ve doğru tercihlerin yapılması ile süreç sonunda başarıya ulaşılır. Araştırma sonucu göstermektedir ki şeyh gözetiminde bireyin manevi yolculuğunu anlatan bilinen ilk yazılı metinlerden biri olan "*Tertibü's-sülûk*" risâlesi bağlamında sûfî pratiklerinde kullanılan eğitim yöntemleri modern eğitim teknikleriyle önemli bir paralellik göstermektedir. Bu bağlamda tasavvufî ve modern eğitim pratikleri arasındaki derin ve güçlü bağlantılar, eğitimde disiplinler arası bir anlayışın geliştirilmesine katkıda bulunabilir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Kuşeyrî, *Tertibü's-sülûk*, Sohbet, Tedric, Zikir, Yaşayarak Öğrenme.

¹ Bu çalışma Ahmet Cahid Haksever danışmanlığında 07.06.2023 tarihinde Ankara Üniversitesi'nde tamamlanan "Kuşeyrî'nin *Tertibü's-Sülûk* ve Sülemî'nin *Sülûkü'l-Ârifin* Eserleri Bağlamında *Sülûk*" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır./ This study is prepared based on the doctoral thesis titled "Sülûk in the context of Kuşeyrî's *Tertibu's-Sulûk* and Sulemi's *Sulûku'l-Ârifin* works", completed at Ankara University on 07.06.2023 under the supervision of Ahmet Cahid Haksever.

Abstract

Şūfism thought offers a systematic methodology for understanding and guiding the spiritual journey of individuals. The treatise *Tartīb al-Sulūk* by Abd al-Karīm al-Qushayrī is a significant source in this context. While Sufi education focuses on spiritual and moral development of human, Qushayrī's work serves as a valuable guide for understanding and implementing this developmental process. This study examines the common values and goals underlying Şūfī education methods and modern pedagogical approaches through the *Tartīb al-sulūk* treatise and presents a comparative analysis of the practices in both fields. In this context, when the treatise is analysed, it is seen that methods such as religious conversation, gradual progression (tedrīc), dhikr, and experiential learning are used on the path of sulūk. The methods used in şūfī education process show significant parallels with modern education techniques within the scope of their traditional meaning and practices. Narrative or taqrīr, which is based on explaining a situation to the relevant people in a clear and understandable way, is considered by educators to be one of the most preferred traditional methods. The conversational method, which is equivalent to the narrative/taqrīr method in Şūfī education, involves gathering around a murshid and following their thoughts and practices, representing a learning process based on the disciple-guide (murid-murshid) relationship. The gradual method, which is equivalent to programmed learning in Şūfī education, involves establishing the learning process of each disciple, progressing step by step under guidance, and internalizing knowledge through various dhikr assignments. Dhikr, similar to homework in the modern education system, supports the learning process of disciple and is used within the gradual method in Şūfī education. Dhikr, as a practice of remembrance and reminding, facilitates the permanent acquisition of knowledge and learning through internal experience. Experiential learning in Şūfī education appears as a parallel method to active learning in modern education; individuals take responsibility for their learning processes and construct knowledge through experiences. A comparative analysis of the methods used in Şūfī and modern education reveals that these methods are similar in terms of ensuring the holistic development of human beings in cognitive, moral, affective, psychomotor, etc. areas. However, while the aim of Şūfī education is to achieve the qualities of human perfection (al-Insān al-Kāmil), the aim of modern education is to meet the human need for self-realization. Şūfī methods focus on the inner world of the student and provide an awareness and understanding beyond knowledge. In modern education, the reinterpretation of these methods has made learning processes more interactive and individual-centred. The methods employed in the path of sulūk are mutually supportive and complementary. The murshid guides the disciple in all methods, with the influence of the murshid being more prominent in the conversation method. However, in the methods of gradual progression, dhikr and learning by living, it is observed that the disciple is responsible for most of the work. In all methods, it can be said that the disciple engages in a serious struggle. With the correct guidance of the murshid and making the right choices, success is eventually achieved. The results of the research show that the educational methods used in Sufi practices in the context of the treatise "*Tartīb al-sulūk*", one of the first known written texts describing the spiritual journey of an individual under the supervision of a sheikh, show an important parallelism with modern educational techniques. In this context, the deep and strong connections between Sufi and modern educational practices can contribute to the development of an interdisciplinary understanding in education.

Keywords: Şūfism, Qushayrī, Tartīb al-sulūk, Religious Conversation, Gradual Progression, Dhikr, Experiential Learning.

Giriş

Sözlükte “yöntem”, bir hedefe ulaşmak için izlenen yol, usul, sistem, prosedür veya politika olarak tanımlanmaktadır.² Ayrıca bilimde belli bir sonuca ulaşmak için bir plana göre takip edilen yol veya metot anlamına gelmektedir. “Öğretim yöntemi” ise, bir sorunu çözmek, bir konuyu öğrenmek veya öğretmek gibi hedeflere ulaşmak için bilinçli olarak seçilen ve takip edilen yollar ve düzenekler bütünüdür.³ Bu bağlamda, 'eğitim yöntemi' de, öğrenme hedeflerine ulaşmak için izlenen yol olarak düşünülebilir. Felsefi ve epistemolojik açıdan, din ve tasavvuf modern bilimlerden prensip olarak farklı olsa da uygulanan yöntemler açısından benzerlikler göstermektedir.⁴ Yöntemlerin ele alınmasında her disiplinin dikkate alınması önemlidir. Modern eğitim anlayışında, tüm hedeflere, gruplara, öğrencilere, konulara, sürelere ve ortamlara uygun tek bir yöntemden bahsetmek mümkün değildir. Bu nedenle, kullanılacak yöntemlerin seçiminde, kazanılması hedeflenen davranışlar, ele alınacak konu, öğrencilerin bilişsel, duyuşsal ve psikomotor özellikleri, ortamın fiziksel koşulları, grubun büyüklüğü, öğretmenin özellikleri ve davranışın kazandırılacağı süre göz önünde bulundurulmalıdır.⁵ Sülûk sürecinde, mürîdi hedefe (marifete) ulaştırmak için mürşid çeşitli yöntemlere başvurur. Bu süreçte, yöntemlerin uygulanmasında mürîdin bilgisine, bulunduğu noktaya ve karakterine göre farklılıklar olabilmektedir. Tasavvufî eğitimde hem tarikatlar öncesi dönemde hem de tarikatlar döneminde bazı yöntemler benzer olmakla birlikte farklılıklar da görülmüştür. Manevi eğitim sürecinde, modern eğitim sistemlerinde sıklıkla başvurulan pek çok yöntem kullanılmaktadır. Bu bağlamda araştırmanın amacı, özellikle Kuşeyrî'nin *Tertîbü's-sülûk* risâlesi bağlamında tarikatlar öncesi dönemde görülen yöntemlerin belirlenmesi ve bu yöntemlerin modern yöntemlerle ilişkisinin ortaya konulmasıdır.

Araştırmanın temel amacına ulaşmak için hem erken dönemde hem de tarikatlar dönemine geçiş sürecinde sülûk kavramını ele alan sûflerin eserleri, doküman incelemesi yöntemi kullanılarak taranmıştır. Çalışma Merriam'ın doküman inceleme yöntemi çerçevesinde uygun dokümanları bulma, dokümanların özgünlüğünü kontrol etme, dokümanları kodlama ve veriyi analiz etme aşamalarını göz önünde bulundurularak gerçekleştirilmiştir.⁶

Uygun dokümanları bulma kapsamında erken dönemde ve tarikatlar dönemine geçişte sülûk sürecini ele almış eserler göz önünde bulundurulmuştur.

² Şükrü Halûk Akalın vd., *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011), “Yöntem”, 2467.

³ Rasim Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Anı Yayıncılık 2012), 1815.

⁴ Vahit Gökteş, “Tasavvufî Terbiye'nin Günümüz Din Eğitim-Öğretimine Sunabileceği İmkânlar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011), 149-152.

⁵ R. Nacino-Brown vd., *Curriculum and Instruction; An Introduction to Methods of Teaching* (London: Macmillan Press Limited, 1992), 99; Bryce Byrne Hudgins, *The Instructional Process* (Chicago: Rand McNally, 1971), 18, 44, 53, 57; Leyla Küçükahmet, *Öğretim İlke ve Yöntemleri* (Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık, 2012), 62-63.

⁶ Sharan B. Merriam, *Qualitative Research: A Guide to Design and Implementation* (San Francisco: Jossey-Bass, 2009), 150-153.

Belirtilen dönemlerde birçok eserde sülûk kavramına yer verildiği görülmüş bunlar içerisinde sülûk sürecini ve işleyişini ele alan eserler incelemeye alınmıştır. Bu bağlamda bu süreci ayrıntılı bir şekilde ele alan ve bu manada bilinen ilk yazılı eser olan Abdülkerim el-Kuşeyrî'nin *Tertîbü's-sülûk* risâlesi temel alınmıştır.⁷ Dokümanların özgünlüğünü kontrol etme aşamasında temel alınan risalelerin orijinal dilindeki metinlerine kütüphanelerin yazma eserler koleksiyonlarından⁸ ve eserlerin toplanıp birleştirildiği kitaplardan ulaşılmıştır. Dokümanları kodlama aşamasında ele alınan temel eserlerde sülûk sürecinde üzerinde durulan uygulamalar göz önünde bulundurulmuştur. Bu bağlamda sohbet, tadrîc, zikir telkini ve yaşayarak öğrenme yöntemleri araştırmada kullanılan temalar olarak belirlenmiştir. Dokümanların analizinde içerik analizi yaklaşımı tercih edilmiştir. Veriyi analiz etme aşamasında ise belirlenen temalar doğrultusunda ilgili dönemlerde yaşamış sûfîlerin belirlenen yöntemlere ilişkin görüşleri ayrıntılı bir şekilde ortaya konulmuştur. Ayrıca bu aşamada sülûk sürecinde kullanılan yöntemlerin modern yöntemlerle ilişkisi de ortaya konmaya çalışılmıştır.

Tasavvufî eğitimde kullanılan yöntemler, modern eğitimdeki karşılıklarıyla birlikte ele alınarak bir bütünlük içinde incelenmiştir. Kuşeyrî'nin *Tertîbü's-sülûk*'unda sohbet, tadrîc, zikir telkini ve yaparak/yaşayarak öğrenme yöntemleri üzerinde durulduğu belirlenmiştir.⁹ Bu yöntemlerin modern öğretim yöntemleri ile ilişkisine bakıldığında sohbetin anlatım, takrir; tadrîcin programlı öğretim; zikir telkininin ödev; yaşayarak öğrenmenin aktif öğrenme ile benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir. Bu bağlamda öncelikle modern yöntemler ele alınmış daha sonra da tasavvufî eğitimde kullanılan yöntemler üzerinde durulmuştur.

1. Sohbet/Anlatım/Takrir

Anlatım ya da takrir yöntemi, eğitim sürecinde eğitimciler tarafından sıkça tercih edilen geleneksel yöntemler arasındadır. Bu yöntem, bir sorunun veya problemin ilgili kişilere net bir şekilde anlatılmasını, açıklanmasını ve izah

⁷ Edibe Taş, "Abdülkerim Kuşeyrî'nin Tertîbü's-Sülûk fî Tarîkı'llâh Eserinin Seyr ü Sülûk Açısından İncelenmesi (Tercümesiyle Birlikte)", *The Journal of Academic Social Science* 137 (2023), 259-271.

Kuşeyrî'nin bu eseri, şeyh gözetiminde bireyin manevi yolculuğunu anlatan bilinen ilk yazılı metinlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Eserde, Kuşeyrî'nin kendi sülûk tecrübesine odaklandığı "Tertîbü's-Sülûk fî Tarîkı'llâh" adlı eserin mukaddime ve dokuz bölümünden oluştuğu belirtilmiştir. Metin, müridin sülûka girişi, mürşidin rolü, zikir pratiği, farklı zikir mertebeleri, sır mertebesi, şîrb hali, cem'ü'l-cem' haline ulaşma gibi konuları kapsamaktadır. Kuşeyrî'nin eserinde, sülûk sürecinin teorik ve pratik boyutlarını bir araya getirdiği, müridin Allah'a yaklaşma yolunda geçirdiği aşamaları detaylı bir şekilde anlattığı ifade edilmektedir. Metinde ayrıca Kuşeyrî'nin kendi yaşadığı deneyimlere dair örnekler ve bu deneyimlerin tasavvufî anlamları üzerine vurgular bulunmaktadır.

⁸ Abdülkerim el-Kuşeyrî'nin *Tertîbü's-sülûk* risâlesi Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, 2910 numarada bulunmaktadır.

⁹ Edibe Taş, *Kuşeyrî'nin Tertîbü's-Sülûk ve Süleimî'nin Sülûkü'l-Ârifin Eserleri Bağlamında Sülûk* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 89-114.

edilmesini temel almaktadır.¹⁰ Genellikle öğretmenin aktif bir anlatıcı olduğu yöntemde, öğrenciler katılım açısından pasif, dinleme açısından ise aktif durumdadır.¹¹ Kalabalık gruplara bilgi aktarmak, öğrencileri ikna etmek, motivasyon sağlamak, konuyu açıklamak ve değerlendirmek için tercih edilmektedir.¹² Anlatım yönteminin etkililiğinde, anlatıcı olarak görev alan kişinin konu hakkında derinlemesine bilgi sahibi olması ve iyi bir hazırlık yapması gibi iki önemli özellik bulunmaktadır. Ayrıca, kullanılan dilin ve terminolojinin hedef kitleye uygun ve anlaşılır olmasına dikkat edilmesi gereklidir.¹³ Modern eğitimde anlatım yöntemi, ekonomik olma, kalabalık gruplara uygunluk, kısa sürede geniş bilgi aktarabilme kabiliyeti, temel kavramları ve teorileri öğretme imkânı, tüm öğrencilere ortak bir içerik sunma, dinleme ve not tutma becerilerini geliştirme, ayrıca öğretmenin sınıf kontrolünü kolaylaştırma gibi birçok avantaja sahiptir. Ancak bu yöntemin tek yönlü iletişim sağlaması, öğrencilerin genellikle pasif bir rolde kalması ve öğrenmenin gerçekleşip gerçekleşmediği konusunda yeterli geri bildirim alınmaması gibi sınırlılıkları da vardır.¹⁴

Anlatım/takrir yönteminin tasavvufî eğitimdeki karşılığı sohbetdir. Ancak bir yöntem olarak sohbetin içeriği, mahiyeti, uygulanışı ve etkileri bakımından farklılıkları bulunmaktadır. “Sahibe” kökünden türeyen sohbet kelimesinin; arkadaşlık yapmak, ülfet edip dost olmak, karşılıklı konuşmak gibi anlamları bulunmaktadır.¹⁵ Tasavvuf ıstılahında mürîdin, mürşidi ile görüşmesi, mürşid-i kâmilin ruhundaki kabiliyetlerin mürîde yansımaları olarak tarif edilebilir.¹⁶ Sohbet kavramı temel itibarı ile Hz. Musa ve Hz. Hızır kıssası, Hz. Peygamber ile Hz. Ebû Bekir’in sohbeti (et-Tevbe, 9/40) ve Resûlullah’ın ashabıyla olan sözlü veya fiili iletişimine dayandırılmaktadır. Sohbetin gerekliliği konusunda mutasavvıfların çoğu hemfikirdir. Sûfîlerden İbrahim Havvâs (ö. 291/904) “Beş şey kalbin devasıdır.” demiş ve salih kimselerin sohbetine katılmayı kalp hastalıkları için şifa olarak kabul etmiştir.¹⁷ Aynı şekilde Hücvîrî (ö. 465/1072) de sohbetin insan üzerinde büyük bir etkisi olduğunu ve kişiyi yeni alışkanlıklara yönlendirip farklı bir hâle dönüştürebileceğini ifade etmiştir.¹⁸

Sohbet kavramı başta Sülemî olmak üzere Kuşeyrî ve Hücvîrî gibi erken dönem mutasavvıfları tarafından çoğunlukla mürşid-mürîd ilişkisi çerçevesinde

¹⁰ Mustafa Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 240

¹¹ Meral Güven, “Öğrenme-Öğretme Süreci”, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, ed. Bilal Duman (Ankara: Anı Yayıncılık, 2013), 166.

¹² Ali Murat Sünbül, *Öğretim İlke ve Yöntemleri* (Konya: Eğitim Yayınevi, 2011), 281; Güven, “Öğrenme-Öğretme Süreci”, 166.

¹³ Melek Çakmak, “Öğretim Yöntem ve Teknikleri”, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, ed. Yusuf Budak (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2016), 44.

¹⁴ Çakmak, *Öğretim Yöntem ve Teknikleri*, 445; Güven, *Öğrenme-Öğretme Süreci*, 168.

¹⁵ Âsım Efendi, *Kamus Tercümesi* (İstanbul: y.y., 1852) 1/179.

¹⁶ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (Ankara: Ağaç Yayınları, 2004), 577.

¹⁷ Abdülkerim b. Hevâzin Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyrîyye*, thk. Halil el-Mansûr (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 64, 325-326.

¹⁸ Ali b. Osman el-Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcub*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010), 400.

intisab etmek/bağlanmak anlamında kullanılmıştır.¹⁹ Kuşeyrî özellikle Ebû Ali Dekkâk ile Sülemî gibi iki önemli ismin meclisinde bulunmuştur.²⁰ Sülemî'nin *Tabakâtu's-süfiyye*'sinde sohbet kavramına ilk defa İbrahim b. Edhem (ö. 161/778) bahsinde yer verilmiştir. Ayrıca Ebû Hafs el-Haddâd en-Nisâbûrî (ö. 260/874), Ebu Osman el-Hîrî en-Nisâbûrî (ö. 298/910), Şah Şücâ' el-Kirmânî (ö. 276/889) ve Amr b. Osman el-Mekkî (ö. 291/903) isimlerini anlatırken de sohbet kavramına değinilmiştir.²¹ Benzer şekilde Kuşeyrî de *Risâle*'sinde Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996) ve Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932) gibi isimlerin bahislerinde bu kavram üzerinde durmuştur.²² Tasavvufî eğitim sürecinde sohbet, mürîdin mürşidi ve diğer mürîdler ile olan münasebetini düzenleyen çeşitli ilkeler ve adap kurallarını içermektedir. Bu bağlamda, tasavvuf klasiklerinde sohbetin kimlerle yapılacağı, sebebi, faydası ve âdâbı üzerinde çokça durulmuştur.²³

Sohbet ilişkisi üzerine Kuşeyrî risalesinde, üç farklı boyut dile getirilmektedir: dikey (ast-üst ilişkisi) ve yatay (akran ilişkisi). Bu boyutlar; üst olanlarla arkadaşlık, ast olanlarla arkadaşlık ve emsal ve akran olanlarla arkadaşlık şeklindedir:²⁴

Üst (mâfevk) olanla sohbet: Bu düzeydeki sohbet, mürşidden mürîde doğru gerçekleşir ve mürîdin hatalarını açıklamayı içerir. Mürşid temelinde yürütülen bu sohbet, mürîde nazik bir şekilde hatalarını belirtir ve ona rehberlik eder. Mürşid, mürîdin düzelmesine ve gelişmesine katkıda bulunur. Modern eğitimde öğrenci-öğretmen geri bildirim ilişkisi ile benzerlik gösterir, ancak tasavvufî yaklaşımda şefkat vurgulanır. Modern eğitimde ise daha çok bireysel öğrenme ihtiyaçlarına odaklanılması ve öğrencinin kendi yollarını keşfetmesini sağlamak ön plandadır.

Alt (mâdûn) olanla sohbet: Tasavvufî yaklaşımda mürîdin mürşidine saygılı olması, hizmet etmesi ve muhalefet etmemesi üzerinedir. Bu tür sohbet, mürşidinin rehberliğinde sâlikin tasavvuf yolculuğundaki gelişimine katkıda bulunur. Modern eğitimde öğrencinin öğretmeni, mentörü ya da rehberinin görüşlerine başvurması, onların görüşleri doğrultusunda kendisini geliştirmesi şeklinde işlemektedir. Öğrenci, rehberlik alarak bilgi ve becerilerini geliştirir.

¹⁹ Soner Eraslan, *Tabakât Literatürünün Ortaya Çıkışı: Sülemî'nin Tabakâtu's-Süfiyyesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 88.

²⁰ Süleyman Uludağ, "Giriş: Kuşeyrî'nin Hayatı ve Risâlesi", *Kuşeyrî Risâlesi: Tasavvuf İlimine Dair* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003), 13.

²¹ Ebû Abdurrahman Sülemî, *Tabakatu's-süfiyye (İlk Zahid ve Süfîler)*, çev. Abdurrezzak Tek (Bursa: Bursa Akademi, 2018), 13, 53, 54.

²² Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyrîyye*, 49-53.

²³ Mahmud Esad Erkaya, *Tasavvuf Klasiklerinde Sohbet ve Uhuvvetin Temel İlkeleri, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2017), 254-272. Erkaya sohbet ve uhuvvet kavramları hakkında, Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kûtü'l-kulûb*, Hücvîrî'nin *Keşfu'l-mahcûb*, Kuşeyrî'nin *er-Risâle*, Gazzâlî'nin *İhyâü ulûmi'd-dîn*, Ebû'n-Necîb es-Sühreverdi'nin *Âdâbü'l-mürîdin* ve Ebû Hafs es-Sühreverdi'nin *Avârifü'l-maârif* adlı eserleri üzerinde yaptığı incelemede yirmi bir ilke ortaya koymuştur.

²⁴ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyrîyye*, 326; Aynur Singin, "Süfî Portrelerde İnsanın Kemâl Süreci Nasıl Başlar? Kuşeyrî Örneği", *Süfiyye* 10 (Haziran 2021), 62.

Emsal ve akran olanlarla sohbet: Eşit seviyede olan müridler arasındaki sohbet, karşılıklı fedakârlık ve sevgi üzerine kurulmuştur. Tasavvufî yaklaşımda isâr ve fütüvvet vurgusu, daha fazla ruhsal ve duygusal bağlılık içerirken, modern eğitimde iş birliği genellikle daha pragmatik ve hedef odaklıdır. Akranlar arasındaki sohbet, modern eğitimde grup çalışmaları ve iş birliği ile benzerlik gösterir. Öğrenciler birbirlerine destek olur ve bilgi paylaşımı yaparlar.

Bu üç boyutlu sohbet anlayışı, tasavvuf yolundaki bireyler arasında öğrenme ve destekleme amacı taşır. Dikey sohbetler, sâlik ve şeyh ilişkilerinde rehberlik ve düzeltme rolünü üstlenirken, yatay sohbet, sûfîler arasındaki karşılıklı sevgi, yardımlaşma ve fedakârlığı vurgular. Modern eğitimle karşılaştırıldığında, tasavvufî eğitimde dikey sohbetin, müridin rehberliğinde sâlikin gelişimine katkı sağlamak amacıyla yapıldığı vurgulanmıştır. *Tertîb'* de bu kavram metinde müridin müridiyle olan ilişkisi üzerinden öne çıkmaktadır. Mürid, müridinden aldığı öğütler, tecrübeler ve rehberlikle sülûk yolunda ilerlemektedir.

Kuşeyrî, eserin başlangıç bölümünde müridin bir şeyhe intisap etmesinin ve onun rehberliğinde ilerlemesinin öneminden bahseder. Bu süreçte mürid, şeyh ile sürekli bir iletişim ve sohbet halinde olur. Eserde, müridin müride fakirlik, alçakgönüllülük ve Allah'a olan bağlılığı öğretmesi gerektiği belirtilmektedir.²⁵ Bu kapsamda, müridin müridinin öğretilerini kabul etmesi ve bu öğretilere uygun bir şekilde davranması gerekmektedir. Müridin müridin öğretilerini kabul etmesi durumunda, müridin ona daha fazla şey öğreteceği ve ona rehberlik edeceği ifade edilmektedir.²⁶ Sonuç olarak, müridin sohbeti, müridin manevi gelişimine katkıda bulunmakta ve sülûk sürecinde karşılaşılan zorlukların aşılmasına yardımcı olmaktadır.

2. Tedrîc/Programlı Öğretim

Programlı öğretim, öğrencilerin bireysel olarak öğrenme hedeflerine kendi başlarına ulaşmalarını hedef alır. Programlı öğretim, öğretim teknolojisini sistemli bir şekilde uygulayarak geliştirilmiş bir süreçtir ve aşamalılığı olan, kontrollü öğrenme deneyimlerinden oluşur. Programlı öğretim, belirli ilkeler üzerine kuruludur:²⁷

Küçük adımlar: Öğrenilecek konular, öğrencinin gelişimini destekleyecek şekilde parçalara bölünmeli ve adım adım ilerlenmelidir.

²⁵ Edibe Taş, "Abdülkerîm Kuşeyrî'nin Tertîbü's-Sülûk fi Tarîkı'llâh Eserinin Seyr ü Sülûk Açısından İncelenmesi (Tercümesiyle Birlikte)", *The Journal of Academic Social Science* 137 (2023), 265

²⁶ Abdülkerîm Kuşeyrî, *Tertîbü's-Sülûk fi Tarîkı'llâh* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2910), 141a-142b.

²⁷ Güven, *Öğrenme-Öğretme Süreci*, 224; Ahmet Kara, "Bireysel Öğretim Modelleri", *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, ed. Yusuf Budak (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2016), 261; Şahin, *Öğretim Teknikleri-I*, 271.

Aktif katılım: Öğrenciye sorular sorularak öğrenme durumu kontrol edilir ve yanıtlara göre ilerleme sağlanır.

Başarı: Seviyesine uygun sorular sorularak öğrencinin başarı hissi yaşaması ve motive olması söz konusudur.

Anında düzeltme: Öğrencilere verilen yanıtların doğruluğu hakkında anında geri bildirim sağlanır. Bu da öğrencinin kendini değerlendirmesine ve düzeltmesine yardımcı olur.

Kademeli ilerleme: Öğrenme süreci aşamalı ve mantıklı olmalı, basitten karmaşığa doğru ilerlemelidir.

Bireysel hız: Her öğrenci kendi hızında ilerler ve grup içinde geride kalmak söz konusu değildir.

Programlı öğretimin temelinde, her öğrencinin kendi öğrenme sürecini oluşturarak başarıya ulaşması yatmaktadır. Bu süreçte, deneyimler ve sonuçlara ulaşma süresinde bireysel farklılıklar gözlenmektedir. Tasavvufî eğitimde ise benzer bir yapıda olan tadrîc yöntemi kullanılmaktadır. Yöntem, uygulama biçimi farklı olsa da öğretici rehberliğinde kademeli ilerleme, öğrencinin sürecin merkezinde olması ve basitten karmaşığa doğru, çeşitli pratikler aracılığıyla ilerleme gibi boyutlarıyla programlı öğretimle benzerlikler göstermektedir.

Sözlük tanımına göre tadrîc, "adım adım" veya "kademeli" anlamına gelmekte ve 'bir kimseyi bir şeye aşamalı olarak alıştırmak' olarak ifade edilmektedir.²⁸ Mânevî eğitim sürecinin karmaşık ve zaman alıcı yapısı dikkate alındığında, bireyin basitten karmaşığa ve bilinenden bilinmeyene doğru aşamalı olarak ilerlemesi gerekmektedir. Bu süreçte, bireyler zikir ve virdler aracılığıyla farklı halleri ve makamları peyderpey tecrübe eder. Tadrîci ilerleme, bireyin insan-ı kâmil olma yolunda önemli mesafeler kat etmesine olanak tanımaktadır. Genellikle bir rehber, müşid eşliğinde yürütülen tadrîc yöntemi, müşidin karşılaştığı zorluklar, bir üst makama geçişteki engeller veya alt makama düşme riski gibi durumlarda önemli bir rol oynamaktadır.²⁹

Kuşeyrî'nin *Tertîbü's-sülûk* risâlesinde tadrîci ilerlemenin genel itibari ile üç aşamada gerçekleştiği söylenebilir. İlk aşamada sâlik, tövbe eder ve günahlardan arınır. Bu, manevi yolculuğun başlangıç noktasıdır. Tövbe, kişinin nefsini temizlemesi ve Allah'a yönelmesidir. Burada sâlik, farz ibadetleri yerine getirmeye özen gösterir. Bu, Allah'ın emirlerine uymak ve manevi gelişim için temel bir adım olarak kabul edilir. İkinci aşama sâlikin kendisine rehberlik edecek bir müşid bulması, ona bağlanması, itaat etmesi ve öğretilerini takip etmesidir. Üçüncü aşama

²⁸ Talip Türcan, "Tadrîc", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2011), 4/265.

²⁹ Şakir Gözütok, *Sufi Pedagojisi* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2012), 132-134. Edibe Boyraz - Ekrem Zahid Boyraz, "Uzaktan Eğitime Farklı Bir Yaklaşım Olarak Tasavvufî Eğitim ve Mektûbât Geleneği", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/2 (Aralık 2023), 178-179.

mürşidin rehberliğinde farklı şekillerde (dil, kalp, hal) gerçekleştirilen zikir aracılığıyla çeşitli manevi hallerden geçerek yola devam etmesidir.³⁰

Tedricilik ilkesi, mânevî eğitimde sabır, disiplin ve sürekli çaba gerektiren bir yaklaşımdır ve bireyin karakter gelişimi, ahlaki değerler ve içsel denge üzerinde olumlu etkiler yaratır. Bu süreç, bireyin kendi iç dünyasını anlamasına, nefsiyle mücadelesine ve mânevî potansiyelini keşfetmesine olanak tanır. Tedricilik ilkesi sayesinde birey, zamanla daha derin ve karmaşık manevi halleri deneyimleme fırsatı bulur. Bu tasavvufî eğitim süreci, bireyin disiplin, özdenetim ve odaklanma yeteneklerini güçlendirir ve manevi değerlerin güçlenmesiyle birlikte genel yaşam kalitesini artırır. Ancak, manevi eğitim sürecinin bireyden bireye farklılık gösterdiği ve herkesin kendi hızında ilerlediği göz önünde bulundurulduğunda, sonuçların da kişiye özgü olabileceği unutulmamalıdır.³¹

Programlı öğretim, bireyin bilişsel gelişimine destek olmak ve öğrenme sürecini düzenlemek amacıyla sistematik bir yaklaşım sunan bir eğitim metodolojisidir. Öte yandan, tasavvufî eğitim, tedrici bir yaklaşımla, bireyin manevi gelişimini hedefler ve onun manevi makamlarda kademeli olarak ilerlemesine olanak tanımayı amaçlar. Bu iki metodoloji, farklı öğrenme alanlarına ve hedeflere hitap etmelerine rağmen, her ikisi de öğrencinin aşamalı ilerlemesinin önemini vurgular.

3. Zikir Telkini/Ödev

Ödev, okuldaki öğretimin bir uzantısı olarak işlev görür ve okulda geçirilen öğrenme deneyimlerinin değer kazanmasında, yeni öğrenme fırsatlarının elde edilmesinde önemli bir araçtır.³² Ödevler, öğrenilen konuların tekrarı yoluyla bilginin pekiştirilmesi, yeni konulara hazırlık, derse yönelik olumlu tutumların geliştirilmesi ve üst düzey becerilerin aktive edilmesi gibi amaçlarla kullanılabilir.³³ Öğrencilere verilen ödevlerin amacı ve niteliği üzerinde dikkatle durulmalıdır. Bu bağlamda, ödevler şu beş temel özellik dikkate alınarak tasarlanmalıdır: Ödev öğrenilen bilginin pekiştirilmesi, çeşitli ve farklı durumlarda kullanılması vb. açık ve anlaşılır amaçlar doğrultusunda verilmelidir. Öğrencinin öğrendiklerini etkili bir şekilde kullanmasına imkân vermelidir. Öğrenci ödevi isteyerek yapması ve motive olması için ilgi ve ihtiyaçlara dönük olmalıdır. Estetik açıdan çekici ve eğlendirici olmalıdır.³⁴

³⁰ Kuşeyrî, *Tertibü's-Sülûk* (Ayasofya, 2910), 141a-147a.

³¹ Hasan Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 273; Gözütok, *Sufi Pedagojisi*, 132-134.

³² Ferhan Oğuzkan, *Orta Dereceli Okullarda Öğretim Amaç, İlke, Yöntem ve Teknikler* (Ankara: Emel Matbaacılık Sanayi, 1985), 156.

³³ Sünbül, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, 333.

³⁴ Cathy Vatterott, *Rethinking Homework: Best Practices That Support Diverse Needs* (Virginia: ASCD Publications, 2009), 99-105.

Ödev, derste işlenen konuların tekrarı ve pekiştirilmesi, okulda öğrenilenlerin ev ortamına aktarılması ve veli-öğrenci iletişiminin sağlanması, öğrencinin bireysel ilgi ve ihtiyaçlarına yönelik çalışmalar yapılması, sorumluluk ve öz disiplin kazanımı, çalışma motivasyonu ve başarı hissi uyandırma, bireysel çalışma tempolarına uygunluk ve üst düzey bilişsel süreçlerin gelişimine katkı sağlama gibi yararlarla sahiptir.³⁵ Ancak ödevin başkaları tarafından yapılması, fazla zaman alarak aile ve sosyal etkinliklere katılımı engellemesi, tamamlanamaması durumunda okula olan ilginin azalması gibi sınırlılıkları da bulunmaktadır.³⁶

Ödev yönteminin tasavvufî eğitimdeki karşılığı olarak zikir gösterilebilir. Zikir, genellikle tadrîci yöntem dahilinde uygulanır. Sözlük anlamı anmak, hatırlamak, yad etmek olan zikir, ıstılahta Allah'ı anmak, O'nu unutmamak, gaflette olmamak ve Allah, tekbir, tehlil, teşbih, tahmid gibi ifadeleri tekrarlamak anlamında kullanılır.³⁷ Zikrin amacı, kul ile Yaratıcı arasındaki bağı güçlendirmek, dünyevî unsurlardan uzaklaşmak, nefsi terbiye etmek ve kalbi arındırmaktır. İhsan duygusunu canlandırmak amacıyla kullanılan zikir, sürekli Allah'ı anma ve hatırlama eylemi olarak önem taşımaktadır.³⁸

Zikir, müminlerin Allah'a yakınlaşmasını sağlayan bir uygulamadır. Genellikle Kelime-i Şehadet üzerine kurulu olsa da çeşitli tesbihler ve dualar da tercih edilebilir.³⁹ Tasavvufî eğitimde, mürşid, mürîdin manevi seviyesine uygun zikirleri belirler. Schimmel'e göre, tasavvuf kaynaklarında, zikrin bir mürşidin gözetimi altında sürdürülmesinin daha etkili olduğu görüşü yaygındır.⁴⁰ Zikir, genel itibarıyla açık, sesli ve hareketli ya da gizli olarak içten yapılabilir.

Açık ve gizli zikir, farklı alimler tarafından çeşitli derece ve aşamalarda incelenmiştir. Herevî'ye göre, zikir gafletten ve unutuştan kurtulma sürecidir ve üç derecesi vardır. İlk derece, övgü, dua ve riayeti içeren zahirî zikirdir. İkinci derece, füturdan kurtulma, şühûd halinde kalma ve müsamereyi sürdürme biçimindeki gizli zikirdir. Üçüncü derece ise, Allah'ın kişiyi zikrettiğinin farkına varma ve kişinin

³⁵ Cem Babadoğan, "Ev Ödevlerinin Eğitim Programları İçindeki Yeri", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 23/2 (1990), 746-750; Harris Cooper - Jeffrey C. Valentine, "Using Research to Answer Practical Questions About Homework", *Educational Psychologist* 36/3 (2001), 146; Ayşe Dilşad Mirzeoğlu - Gülsen Özcan, "Sınıf İçi ve Dışı Öğretim Teknikleri", *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, ed. Süleyman Çelenk (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2019), 202-203.

³⁶ Burcu Gündoğan Özben, *İlköğretim İkinci Kademe Öğrencilerinin Fen Bilgisi Dersindeki Başarılarına Ev Ödevi Çalışmalarının Etkisi* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 23-26; Etta Kralovec - John Buell, "End Homework Now", *Educational Leadership* 58/7 (2011), 39-41.

³⁷ Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sadır, ts.), "Zikir", 1/1071; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 728.

³⁸ Emine Elif Çakmak İğalçı, "Eğitim ve Sosyolojiye Tasavvufî Bakış (Niteliksel Bir Analiz)", *Uluslararası Toplum Bilimleri Dergisi* 7/3 (2023), 324; Kasım Kocaman, "Tasavvufî Eğitimde Kullanılan Özel Eğitim Yöntemleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/70 (2020), 1165.

³⁹ Kemâlüddîn Abdürrezzâk Kâşânî, *Letâifu'l-i'lâm fi işârâti ehli'l-ilhâm Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: İz Yayınları, 2004), 248.

⁴⁰ Annemarie Schimmel, *İslâm'ın Mistik Boyutları* (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2012), 184-185.

kendi zikrini müşâhededen arındırma olarak tanımlanan hakiki zikirdir.⁴¹ Kuşeyrî'nin *Tertîbü's-sülûk* eserinde de bu süreç çeşitli aşamalarla ele alınır. Kuşeyrî'nin detaylandığı zikir süreci, dil zikri ile başlayıp kalp zikrine ve nihayetinde hal zikrine ulaşır. Mürşid başlangıçta mürîdine "Allah, Allah, Allah..." zikrini verir ve ondan bu zikre yoğunlaşmasını, başka bir şeyle meşgul olmamasını ister. Mürîd şartlara uygun şekilde dil ile zikre devam ederken, bu zikrin başlangıcında vücudunun kemiklerine kadar bir hareket hissi yaşar. Bu noktada, sadece dilin değil, artık tüm organların zikri söz konusudur. Bu durum, zikrin kalbe nüfuz ettiği ana kadar devam eder ve ardından kişi, kalb zikrine geçer. Nihayetinde kalb zikri, daha derin ve gizli bir hale, yani sırta dönüşür.⁴²

Sonuç olarak ödevlerin akademik öğrenmeyi desteklerken, zikrin manevi gelişimi desteklediği ve her ikisinin de bireyin gelişiminde önemli bir yer tuttuğu vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, ödev ve zikrin, bireyin kendi alanında gelişimine katkıda bulunan ve bu süreçte belli bir disiplin ve düzen gerektiren faaliyetler olduğu sonucuna varılabilir.

4. Yaşayarak Öğrenme ve Aktif Öğrenme

Aktif öğrenme, öğrenciyi öğrenme sürecinin merkezine yerleştiren⁴³, pasif rolden aktif bir katılımcıya dönüşümü sağlayarak öğrenme sürecinin sorumluluğunu öğrenciye devreden ve kişisel karar alma ile öz düzenleme yeteneklerini geliştiren bir süreçtir.⁴⁴ Karmaşık öğretim yöntemleri aracılığıyla bireylerin zihinsel yeteneklerini kullanmaya teşvik eden bu süreç, bilimsel düşünmeyi, bilgi kaynaklarına erişimi, neden-sonuç ilişkilerini kurmayı, kendini yenilemeyi ve girişimcilik becerilerini geliştirmeyi amaçlar. Aynı zamanda, problem çözme ve iletişim becerisine, toplumsal bilince ve bilgi ile teknoloji üretimine katkıda bulunmak için de kullanılmaktadır.⁴⁵

Aktif öğrenme yoluyla öğrenciler, içeriği kavramanın ötesine geçerek, eleştirel düşünme becerilerini geliştirir, zaman yönetimini öğrenir, kişilerarası dinleme ve iletişim becerilerini uygular, yazma yeteneklerini geliştirir ve kültürel farklılıklara karşı duyarlılık kazanırlar.⁴⁶ Aktif öğrenmenin faydaları arasında, ezberci öğrenmeden uzaklaşma, merak ve sorgulama becerilerinin geliştirilmesi, araştırma, uygulamalı öğrenme ve deneyim temelli öğrenme faaliyetlerine vurgu yapma, çeşitli bilgi kaynaklarına erişimi teşvik etme, bilgiyi analiz etme, örgütlenme ve sunma

⁴¹ H. Abdullah Ensârî Herevî, *Menâzilü's-Sâîrîn*, çev. Abdurrezzak Tek (Bursa: Emin Yayınları, 2017), 110.

⁴² Kuşeyrî, *Tertîbü's-Sülûk* (Ayasofya, 2910), 142b.

⁴³ Russell G. Warren, "Engaging Students in Active Learning", *Campus: Enriching the Student Learning Experience*, 2/1 (1997), 16.

⁴⁴ Kamile Ün Açıköz, *Aktif Öğrenme* (İzmir: Biliş Eğitim Yayınları, 2006), 17.

⁴⁵ Orhan Ercan, "Bir Öğrenme Süreci Olarak Aktif Öğrenme", *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi* 5 (2004), 54-55.

⁴⁶ Warren, "Engaging Students in Active Learning", 16.

becerilerini geliştirme ve öğrencilere sorumluluk alma fırsatları sunma yer almaktadır.⁴⁷

Aktif öğrenme, öğrenciyi merkeze koysa da öğreticinin de önemli sorumlulukları vardır. Öğreticinin, öğrenciler için güvenli ve deneyimlerini değerlendirebilecekleri ortamlar oluşturması, motive edici uygulamalar tasarlaması, öğrencilere rehberlik yapması, bireysel gelişimlerini izlemelerini sağlaması, olumlu tecrübeleri teşvik etmek için sürekli gözlem yapması, girişimcilik ve risk alma eğilimlerini desteklemesi, uygulamaların kazanımlarını sürekli güncellemesi gerekmektedir.⁴⁸ Öğrencilerden ise, amaç ve etkinlikleri düşünmeleri, kazanımları seçmeleri, özgüvenlerini geliştirmeleri, öğrenme süreçlerini planlamaları, motivasyonlarını sağlamaları, önceki bilgilerini yeni bilgi yapılandırılmalarında kullanmaları, analiz ve sentez yapmaları, öğrendiklerini kendi cümleleriyle ifade etmeleri ve farklı durumlarda uygulamaları, sonuçlara ulaşmak için alternatif yolları düşünmeleri, süreci değerlendirmeleri ve karar almaları beklenir.⁴⁹

Tasavvufî eğitim sürecinde de aktif öğrenmeye paralel olarak, öğrenenin kendi öğrenme sorumluluğunu üstlendiği, deneyimler aracılığıyla bilgiyi yapılandığı, yaşayarak öğrenme yöntemi kullanılmaktadır. "Tasavvuf, söz değil hâl ilmidir."⁵⁰ düsturundan hareketle, tasavvufî eğitimde bir yandan müşşidın gerekliliği vurgulanırken⁵¹ bir yandan da sözlü aktarım ve okumanın ötesine geçerek, deneyimleme ve gözlemlemenin önemi ön plana çıkarılmıştır.

Allah'ın bilgisi, yani hakikatin bilgisi, doğru olan ve güvenilir kaynaklardan elde edilen bilgidir. Bu bağlamda, bilgiye ulaşmak için sözlü aktarımlar ve kitaplardan ziyade, deneyim ve yaşantıların önemli bir aracı olduğu kabul edilir. Burada söz konusu olan, basitçe elde edilen veya yüzeysel olarak benimsenen bilgiler değil, daha çok yaradılışımızdan gelen, kişiliğimizin ve alışkanlıklarımızın bir parçası haline gelen bilgilerdir. Yaşayarak öğrenme kapsamında elde edilen bilgi, müşşid tarafından içselleştirilen ve yaşam tarzına dönüşen bilgidir.⁵² Müşşid, bulunduğu hal ve yaşadığı tecrübeler aracılığıyla bilgiyi edinir. Dolayısıyla bilgiye ulaşma süreci, bireyden bireye değişiklik gösterir. Yaşayarak öğrenmenin temel unsurlarından biri, her bireyin tecrübelerinin ve bilgi edinme yolculuğunun çeşitliliği ve benzersizliğidir.

⁴⁷ Açıkgöz, *Aktif Öğrenme*, 35-36; Veysel Sönmez, *Program Geliştirmede Öğretmen El Kitabı*, 359.

⁴⁸ Açıkgöz, *Aktif Öğrenme*, 34-40; Melek Gül Şahinel, "Etkin öğrenme", *Eğitimde Yeni Yönelimler*, ed. Özcan Demirel (Ankara: Pegem Akademi Yayınları 2014), 34, 37.

⁴⁹ Charles C. Bonwell - James A. Eison, *Active Learning: Creating Excitement in The College Classroom* (Washington DC: School of Education and Human Development, 1991), 2; Meltem Yalın Uçar, "Öğrenci Merkezli Öğretme-Öğrenme Yaklaşımları", *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, ed. Asuman Seda Saracaloğlu - Adnan Küçüköđlu (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2019), 354-356.

⁵⁰ Mehmet Ali Ayni, *Tasavvuf Tarihi* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017), 211.

⁵¹ Mevlüt Özçelik, "İmam-ı Rabbani'nin el-Mektubat İsimli Eseri Bağlamında Nakşibendiyye Şeyhlerinde Bulunması Gereken Vasıflar", *Amasya İlahiyat Dergisi* 15 (2020), 373.

⁵² Gözütok, *Sufi Pedagojisi*, 135.

Kuşeyrî'nin *Tertîbü's-sülûk* eserinde, kendi içinde yaşadığı haller ve bu süreçte tecrübe ettikleri detaylı bir şekilde incelenmiştir. Her evrede mürîdin farklı deneyimler yaşadığını vurgulayan Kuşeyrî, bazı hallerde algının genişlediğini, bazılarında daha önce duymadığı sesler işittiğini, diğer hallerde ise sanki dünyanın bütün bilgilerinin kendisine verildiği gibi izlenimler edindiğini belirtir. Bu haller sırasında çeşitli zorluklar yaşandığı ve bu zorlukları aşmak için uykusuzluk, yer değiştirme, insanlardan kaçınma, şeytani düşüncelere kapılmama, az hareket etme gibi yöntemlere başvurulduğu aktarılır. Eserin bir faslında "Allah'ı kalb ile zikretme hallerinde, insanın ağzında ve boğazında bir tatlılık hissedilir ve bu yeme içmenin yerini alır. Baldan daha tatlı olan bu içeceğin kaynağını dişlerinin kökleri olarak algılayan, dişleri o kadar sıkı kenetlenir ki ağzını açmakta güçlük çeker." ifadeleri ile "Allah'ı kalb ile zikretme" sırasında insanın ağzında ve boğazında bir tatlılık hissedilmesinden bahsedilir. Bu fiziksel his, yaşanan manevi deneyimin somut bir tezahürü olarak görülür. Mürîd, bu hali deneyimleyerek, teorik bilgileri sadece zihinsel olarak değil, duyuşsal ve fiziksel olarak da anlamaya başlar. Kuşeyrî, bu halin mürîdi yeme ve içme gereksiniminden arındırabileceğini belirtir. Bu durum, mürîdin manevi doyumunu ve tatminini fiziksel duyuşlar aracılığıyla deneyimlemesi ve bu deneyimden öğrenmesi anlamına gelir.⁵³

Tüm bu aktarımların yanı sıra tasavvuf literatüründe sülûk sürecinin kişisel deneyimle de mümkün olduğunu ifade edenler olmuştur. Tirmizî ise *Büdüvüü Şe'n* adlı eserinde sülûk sürecinin tamamen kişisel deneyimler üzerinden geliştiğini anlatır. Tirmizî, nefsin terbiye etmek amacıyla nefsin soğuk su içmeyi yasaklamak, ıssız yerlerde ve mezarlıklarda dolaşmak, arzularından sakınmak, insanlardan uzaklaşmak, evde oturmak ve uzun süre dua etmek gibi farklı yollar denemiştir. Kendisine ilhamların arka arkaya geldiğinden ve sülûk sürecindeki ilerleyişini kendisinin ve eşinin gördüğü rüyalar doğrultusunda şekillendirdiğinden bahseder.⁵⁴ Tasavvufî eğitimde yaşayarak öğrenme, mürîdin sülûk sürecinde çeşitli mücadelelerle karşılaşması, bu mücadeleler içinde belirli evrelerden geçmesi, sorunları çözmek için alternatif yollar araması ve sonuçta hem doğru bilgiye nasıl ulaşılacağını keşfetmesi hem de bu bilgiye ulaşması süreçlerini kapsar.

Sülûk sürecinde kullanılan yöntemlerin, belirli noktalarda birbirleriyle benzerlik gösterdiği, birbirini desteklediği ve tamamladığı görülmektedir. Bu yöntemler detaylı incelendiğinde, mürşidin mürîdi farklı şekillerde yönlendirdiği anlaşılmaktadır. Sohbet yönteminde mürşidin etkisinin daha ağır bastığı, tedricî, zikir ve yaşayarak öğrenme yöntemlerinde ise sorumluluğun büyük ölçüde mürîde bırakıldığı söylenebilir. Yöntemlerin hepsinde mürîdin, süreçte karşılaştığı zorluklarla ciddi bir mücadele içinde olduğu ve mürşidin doğru yönlendirmeleri ve mürîdin kendi doğru tercihleri ile nihai başarıya ulaşabileceği vurgulanmaktadır.

⁵³ Kuşeyrî, *Tertîbü's-Sülûk* (Ayasofya, 2910), 141a-147a.

⁵⁴ Hakîm Tirmizî, *Büdüvüü Şe'n* (*Her Şey Böyle Başladı*), çev. Mahmut Ulucan - Ömer Güngören (İstanbul: Nefes Yayınları, 2020), 37-41.

Sonuç

Eğitim, insanın bilgi, beceri ve değerler kazanmasını amaçlayan bir süreçtir. Modern pedagoji ve tasavvufî öğretiler, bu sürecin iki farklı yüzü olarak, özünde benzer gayeye hizmet etmektedirler. Araştırma, tasavvufî eğitim yöntemlerinin ve modern pedagojik yaklaşımların temelinde yatan ortak değerleri ve amaçları incelemiş ve her iki alandaki uygulamaların karşılaştırmalı bir analizini sunmuştur.

Tasavvufta mürşid ve mekân kadar tercih edilen yöntemler de önemli yer tutmaktadır. Mürîdin hedefe ulaşmasında, bilgisine, karakterine ve içinde bulunduğu duruma göre değişiklik gösteren farklı yöntemler kullanılmaktadır. Bu bağlamda, sülûk sürecinde hedef aynı olsa da yöntemler ve yaşananlar mürîde göre farklılık göstermektedir. Bu bağlamda Kuşeyrî'nin, sülûk sürecinde deneyimlediklerini anlattığı *Tertîbü's-sülûk*, erken dönemde kullanılan yöntemler için bir rehber niteliğindedir. Esere göre sülûk sürecinde sohbet, tadrîc, zikir telkini ve yaşayarak öğrenme yöntemleri kullanılmaktadır. Bu yöntemler, manevi gelişimin yanı sıra bireysel ve toplumsal dönüşümde de önemli bir yere sahiptir. Modern eğitimde ise benzerlik gösteren anlatım/takrir, programlı öğretim, ödev ve aktif öğrenme gibi yöntemler, öğrencilerin bilgiyi anlamalarını, işlemelerini ve uygulamalarını teşvik eden araçlar olarak kullanılmaktadır.

Tasavvufî eğitimdeki sohbet, öğrenme sürecinde rehberlik eden bir mürşidin öğrencilerine (mürîdlerine) bilgi ve hikmet aktardığı bir ortam olarak önem taşır. Modern eğitimdeki anlatım yöntemiyle paralellikler gösteren bu süreç, öğreticinin sınıf içerisinde merkezi bir rol oynamasına ve öğrenciler arası etkileşim ile bilginin içselleştirilmesine imkân tanır. Sohbet, öğrencilere hem ilmi hem de adâbî öğretirken, modern eğitimde anlatım yöntemi bilginin transferinde ve kritik düşünme becerilerinin geliştirilmesinde kullanılır.

Tadrîc veya programlı öğretim, öğrenme sürecinde kademeli ilerlemeyi vurgular. Tasavvufî öğretimde tadrîci yaklaşım, mürîdin manevi seviyeleri aşama aşama kat etmesine olanak tanırken, modern eğitimde programlı öğretim, öğrencilerin bireysel öğrenme yollarını ve temposunu belirlemelerine yardımcı olur. Her iki alanda da bu yöntem, öğrencilerin bilgiyi kendi hızlarında ve tarzlarında öğrenmelerini destekler. Zikir telkini ve ödev, öğrenme sürecinin devamlılığını ve derinleşmesini sağlamak için tasavvufî ve modern eğitimde kullanılır. Ödevler, modern eğitimde öğrencinin öğrendiklerini pekiştirmesi ve yeni konulara hazırlanması için önemli bir araçken, zikir tasavvufî öğretimde öğrencinin manevî gelişimini sürekli kılma ve içsel farkındalığını artırma yöntemidir. Yaşayarak öğrenme ve aktif öğrenme, tasavvufî eğitimde mürîdin sülûk sürecindeki deneyimlerini ve öğrenme mücadelelerini, modern eğitimde ise öğrencilerin gerçek dünya sorunları üzerinde çalışarak bilgiyi pratikleştirmelerini vurgular. Her iki yöntem de öğrencilerin edindikleri bilgiyi gerçek hayat bağlamında kullanabilme becerilerini geliştirir.

Tasavvufî ve modern eğitimde kullanılan yöntemlerin karşılaştırmalı analizi, bu yöntemlerin insanın bilişsel, ahlaki, duyuşsal, psikomotor vb. alanlarda bütüncül gelişimini sağlama noktasında benzerlik gösterdiklerini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte tasavvufî eğitimde amaç insan-ı kâmil vasfına ulaşmakken modern eğitimde ise insanın kendini gerçekleştirme ihtiyacını karşılamak bulunmaktadır. Tasavvufî yöntemler, öğrencinin iç dünyasına odaklanarak, ona bilginin ötesinde bir farkındalık ve anlayış kazandırır. Modern eğitimde ise bu yöntemlerin yeniden yorumlanması, öğrenme süreçlerini daha etkileşimli ve birey merkezli hale getirmiştir.

Kuşeyrî'nin *Tertibü's-sülûk*'u gibi tasavvufî eğitimi temel alan farklı eserlerin de benzer şekilde incelenmesi, günümüz manevi gelişimi merkeze alan eğitim yaklaşımlarının yeniden değerlendirilmesine ve bu doğrultuda eğitimde daha bütünsel bir yaklaşımın benimsenmesine yol açabilir. Bu bağlamda, modern eğitimde manevi değerlerin ve içsel gelişimin önemi daha fazla vurgulanabilir, öğrencilerin sadece akademik başarıları değil, aynı zamanda ruhsal ve duygusal gelişimleri de gözetilebilir.

Kaynakça/References

- Akalın, Şükrü Halûk vd. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 11. Basım, 2011.
- Âsım Efendi, *Kamus Tercümesi*. 6 Cilt. İstanbul: y.y., 1852.
- Ayni, Mehmet Ali. *Tasavvuf Tarihi*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017.
- Babadoğan, Cem. "Ev Ödevlerinin Eğitim Programları İçindeki Yeri". *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 23/2 (1990), 745-767.
https://doi.org/10.1501/Egifak_0000000783
- Bakırcıoğlu, Rasim. *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2012.
- Bonwell, Charles C. - Eison, James A. *Active Learning: Creating Excitement in The College Classroom*. Washington DC: School of Education and Human Development, 1991.
- Boyras, Edibe - Boyras, Ekrem Zahid. "Uzaktan Eğitime Farklı Bir Yaklaşım Olarak Tasavvufî Eğitim ve Mektûbât Geleneği". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28/2 (Aralık 2023), 167-181.
<https://doi.org/10.58568/firatilahiyat.1362295>.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009.
- Cooper, Harris - Valentine, Jeffrey C. "Using Research to Answer Practical Questions About Homework". *Educational Psychologist* 36/3 (2001), 143-153.
https://doi.org/10.1207/S15326985EP3603_1
- Çakmak, Melek. "Öğretim Yöntem ve Teknikleri". *Öğretim İlke ve Yöntemleri*. ed. Yusuf Budak. 437-472. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2016.
- Çakmak İgalçı, Emine Elif. "Eğitim ve Sosyolojiye Tasavvufî Bakış (Niteliksel Bir Analiz)". *Uluslararası Toplumsal Bilimler Dergisi* 7/3 (2023), 317-335.
<http://dx.doi.org/10.30830/tobider.sayi.15.18>
- Eraslan, Soner. *Tabâkât Literatürünün Ortaya Çıkışı, Sülemî'nin Tabakatu's-Sûfiyyesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Ercan, Orhan. "Bir Öğrenme Süreci Olarak Aktif Öğrenme". *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi* 5 (2004), 54-55.
- Erkaya, Mahmud Esad. "Tasavvuf Klasiklerinde Sohbet ve Uhuvetin Temel İlkeleri". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2017), 249-276.
<https://doi.org/10.30627/cuilah.326633>
- Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed. *İhyâü ulûmi'd-dîn*. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2013.

- Göktaş, Vahit. "Tasavvufî Terbiye'nin Günümüz Din Eğitim-Öğretimine Sunabileceği İmkânlar". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011), 137-155. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001083
- Gözütok, Şakir. *Sûfî Pedagojisi*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2012.
- Güven, Meral. "Öğrenme-Öğretme Süreci". *Öğretim İlke ve Yöntemleri*. ed. Bilal Duman. Ankara: Anı Yayıncılık, 2013.
- Herevî, Abdullah Ensârî. *Menâzilü's-Sâirîn*. çev. Abdurrezzak Tek. Bursa: Emin Yayınları, 2017.
- Hücvârî, Ali b Osman. *Keşfu'l-Mahcub*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010.
- Hudgins, Bryce Byrne. *The Instructional Process*. Chicago: Rand McNally, 1971.
- İbn Manzur, Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisanü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, ts.
- Kara, Ahmet. "Bireysel Öğretim Modelleri". *Öğretim İlke ve Yöntemleri*. ed. Yusuf Budak, 256-284. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2016.
- Kâşânî, Kemâlüddîn Abdürrezzâk. *Letâifu'l-i'lâm fî işârâti ehli'l-ilhâm (Tasavvuf Sözlüğü)*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Kocaman, Kasım. "Tasavvufî Eğitimde Kullanılan Özel Eğitim Yöntemleri". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/70 (2020), 1162-1171. [10.17719/jisr.2020.4165](https://doi.org/10.17719/jisr.2020.4165)
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Risâletü'l-Kuşeyrîyye*. thk. Halil el-Mansûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Kuşeyrî Risâlesi: Tasavvuf İlmine Dair*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Tertîbü's-Sülûk fî Tarîki'llâh*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, 2910, 141a-147a.
- Küçükahmet, Leyla. *Öğretim İlke ve Yöntemleri*. Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık, 2012.
- Kralovec, Etta - Buell, John. "End Homework Now". *Educational Leadership* 58/7 (2001), 39-42.
- Mekkî, Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Hârisî Ebû Tâlib. *Kûtü'l-kulûb fî muâmeleti'l-mahbûb ve vasfu tarîki'l-mürîd ilâ makami't-tevhid*. haz. Asım İbrâhim el-Keyyâlî el-Hüseynî eş-Şâzelî ed-Derkâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.
- Merriam, Sharan B. *Qualitative Research: A Guide to Design and Implementation*. San Francisco: Jossey-Bass, 2009.

- Mirzeoğlu, Ayşe Dilşad - Özcan, Gülsen. "Sınıf İçi ve Dışı Öğretim Teknikleri". *Öğretim İlke ve Yöntemleri*. ed. Süleyman Çelenk. 171-216. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2019.
- Nacino-Brown, R. vd. *Curriculum and Instruction; An Introduction to Methods of Teaching*. London: Macmillan Press Limited, 1992.
- Oğuzkan, Ferhan. *Orta Dereceli Okullarda Öğretim Amaç, İlke, Yöntem ve Teknikler*. Ankara: Emel Matbaacılık Sanayi, 1985.
- Öcal, Mustafa. *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar*. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Özben, Burcu Gündoğan. *İlköğretim İkinci Kademe Öğrencilerinin Fen Bilgisi Dersindeki Başarılarına Ev Ödevi Çalışmalarının Etkisi*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Özçelik, Mevlüt. "İmam-ı Rabbanî'nin el-Mektubat İsimli Eseri Bağlamında Nakşibendiyye Şeyhlerinde Bulunması Gereken Vasıflar". *Amasya İlahiyat Dergisi* 15 (2020), 363-393.
- Schimmel, Annemarie. *İslâm'ın Mistik Boyutları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2012.
- Singin, Aynur. "Sûfî Portrelerde İnsanın Kemâl Süreci Nasıl Başlar? Kuşeyri Örneği". *Sufiyye* 10 (Haziran 2021), 49-82. <https://doi.org/10.46231/sufiyye.958784>.
- Sühreverdî, Ebû Hafs Şehabeddin Ömer b. Muhammed. *Avârifü'l-meârif*. Beyrut: Dâru Sâdır, 2010.
- Sühreverdî, Ebû'n-Necîb Ziyâüddîn Abdülkahir b. Abdillâh. *Âdâbü'l Mürîdîn*. haz. Asım İbrahim el-Keyyâlî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2013.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman. *Tasavvufun Ana İlkeleri*. çev. Süleyman Ateş. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman. *Tabakatu's-sûfiyye (İlk Zahid ve Sûfiler)*. çev. Abdurrezzak Tek. Bursa: Bursa Akademi, 2018.
- Sünbül, Ali Murat. *Öğretim İlke ve Yöntemleri*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2011.
- Şahinel, Melek Gül. "Etkin Öğrenme". *Eğitimde Yeni Yönelimler*. ed. Özcan Demirel. 152-168. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2014.
- Taş, Edibe. "Abdülkerîm Kuşeyrî'nin Tertîbü's-sülûk fî Tarîki'llâh Eserinin Seyr ü Sülûk Açısından İncelenmesi (Tercümesiyle Birlikte)". *The Journal of Academic Social Science* 137 (2023), 259-271.
- Taş, Edibe. *Kuşeyrî'nin Tertîbü's-Sülûk ve Sülemî'nin Sülûkü'l-Ârifin Eserleri Bağlamında Sülûk*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.

-
- Türcan, Talip. "Tedrîc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/265-267. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Tirmizî, Hâkim. *Büdüvü Şe'n (Her Şey Böyle Başladı)*. çev. Mahmut Ulucan - Ömer Güngören. İstanbul: Nefes Yayınları, 2020.
- Uçar, Meltem Yalın. "Öğrenci Merkezli Öğretme-Öğrenme Yaklaşımları". *Öğretim İlke ve Yöntemleri*. ed. Asuman Seda Saracaloğlu - Adnan Küçüköğlü, 354-392. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2019.
- Ün Açıköz, Kamile. *Aktif Öğrenme*. İzmir: Biliş Eğitim Yayınları, 2006.
- Vatterott, Cathy. *Rethinking Homework: Best Practices That Support Diverse Needs*. Virginia: ASCD Publications, 2009.
- Warren, Russell G. "Engaging Students in Active Learning". *Campus: Enriching the Student Learning Experience* 2/1 (1997), 16-20. <https://doi.org/10.1177/108648229700200105>
- Yılmaz, Hasan Kâmil. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Yayınları, 16. Basım, 2013.